

МОВОЗНАВСТВО • LINGUISTICS

УДК 811.161.2'367.633-112"15/16"

ЛЕКСИКОГРАФІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ПРИЙМЕННИКА В ІСТОРИЧНИХ СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Ольга Гайда

кандидат філологічних наук, викладач у Галицькому коледжі
імені В'ячеслава Чорновола (Тернопіль, Україна)
e-mail: olha_haida@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4106-8573

У статті змодельовано прийменникову систему української мови XIV–XV ст. Завдяки «Словнику староукраїнської мови» відтворено модель прийменникової системи загалом і семантичну структуру, варіантність, синтагматичні та парадигматичні відношення прийменника тогочасної української мови зокрема. Виокремлено певні загальні тенденції функціонування прийменників указанного періоду та сформовано ґрунтовну основу для відтворення прийменникової системи української мови наступного часового відрізка.

Ключові слова: прийменникова система; семантична структура; варіантність; синтагматичні відношення; парадигматичні відношення; лексикографія.

Haida Olha. Lexicographic modeling of the preposition in the historical dictionaries of the Ukrainian language.

This article deals with the modeling the Ukrainian language prepositional system of the 14th–15th centuries. «Dictionary of the Old Ukrainian Language of the 14th–15th centuries» is the result of long-term work of the Lviv Lexicographic School linguists. The dictionary allows to reproduce the model of the prepositional system in general and the semantic structure, variability, syntagmatic and paradigmatic relations of that time preposition in particular. Due to this dictionary, some general tendencies of functioning and development of the prepositional system of the 14th–15th centuries are singled out (expansion of functioning and semantics, variation, formation through the use of internal language resources). Lexicographic modeling of prepositions is done basing on the semantic-grammatical principle, but in many cases it is original. The prepositional system of the Old Ukrainian language is quantitatively dominated by derivative prepositions, although, according to statistics, non-derivative prepositions are used in monuments much more often. Generally, the Ukrainian language of the 14th–15th centuries had a developed prepositional system, inherited mainly from Proto-Slavic. Ninety-seven prepositions are found in the monuments of 14th–15th centuries. Analysis of prepositions indicates that almost half of them have a number of phonetic and graphic variants. Numerous variants testify to the not yet formed prepositional system, and to the absence of a single spelling tradition in the Ukrainian language of the 14th–15th centuries. Such a comprehensive description becomes a basis for further exploration of the grammar and semantics of the preposition in the subsequent time slices. It also serves as a necessary basic component of applied tasks in the field of Ukrainian historical lexicography.

Keywords: prepositional system; semantic structure; variability; lexicography; syntagmatic and paradigmatic relations.

мовознавців Львівської лексикографічної школи. Він укладений на основі пам'яток світського характеру, основну частину з яких становлять грамоти. Словник дає змогу відтворити модель прийменникової системи загалом і семантичну структуру, варіантність, синтагматичні та парадигматичні відношення прийменника тогочасної української мови зокрема.

Тривалий час службові слова, зокрема і прийменники, незаслужено були обділені увагою українських лексикографів. Для порівняння зазначимо, що «Історичний словник українського язика» (1930) за редакцією Є. Тимченка та «Матеріали для словаря древнерусскаго язика по письменнымъ памятникамъ» І. Срезневського (1893–1912) вміщують лише окремі значення прийменників, інколи вказуючи на сполучуваність із тим чи тим відмінком. Опис семантики прийменника часто вимагає від лексикографа докласти чимало зусиль. Це зумовлено тим, що більшість із них виражають досить багато смислових відношень, у межах яких часто існують ще і смислові відтінки. Нерідко прийменники вживаються з кількома відмінковими формами, значення їх переплітаються між собою. Уже у «Словнику української мови» (1970–1980 рр.) розробці службових слів приділено значно більше уваги. Прийменникові статті будуються за семантико-граматичним принципом, тобто «значення прийменника групуються в підрозділи відповідно до смислових відношень, у межах яких відбувається поділ за відмінками» [Гнатюк 1965, с. 71].

Лексикографічне моделювання прийменників у СУМ^{14–15} (1977–1978 рр.) також здійснено за семантико-граматичним принципом, але в багатьох випадках воно є оригінальним.

СУМ^{14–15} уперше в українській лексикографії подає фонетичні та графічні варіанти слів, зокрема і прийменників, а також статистичні дані виявлених значень реєстрових слів.

У пам'ятках староукраїнської мови XIV–XV ст., що є джерельною базою СУМ^{14–15}, виявлено 97 прийменників (див. Табл. 1). Аналізуючи прийменники зазначеного періоду, можна помітити, що майже половина з них має низку фонетико-графічних варіантів; це, зокрема, прийменники *подлугъ* (*подлоугъ, подлоуг, подлогъ, подьлоуг, подьлугъ, подлугу, подлух, подлюг, подлагъ, rodľuh*), *въ* (*вь, в, во, ве, ву, вы*), *подъ* (*под, поуд, подь, roth, rod, подо*), *подле* (*подлѣ, подли, поудли, подлі, подла, подьли*), *черезъ* (*черезь, через, чересь, чересь, черес, черѣсь*), *без* (*безь, безь, безо, бѣзь, бозо*), *изъ* (*изь, из, изо, исзо, и*), *къ* (*к, ко, къ, кг, кы*), *межи* (*межі, меже, меж, мѣжи, межы*), *отъ* (*ото, оть, от, одь, одо*). Важливо, що в СУМ^{14–15} подані й словотвірні варіанти досліджуваних мовних одиниць, напр.: *водле* – *водлуг, подле, подлугъ; междоу* – *межи, межоу, помежи, промежи, промежу; кромѣ* – *окромъ, окромѣ*). Численні варіанти свідчать і про ще не сформовану групу прийменників, і про відсутність єдиної правописної традиції в українській мові XIV–XV ст.

Таблиця 1

Індекс прийменників та їхніх варіантів у староукраїнській мові XIV–XV ст. (за СУМ^{14–15})

Без (безь, бєзь, безо, бѣзь, бозо)	Вдоложь	Въ (вь, в, во, ве, ву, вы)
Близ (близь, близь)	Верхъ	Въ верхъ (уверхъ)
Близко	Вниз	Въмѣсто (въмасто, оумѣсто, оуместо)
Вгору (угору)	Водле	Выше (вышей)
	Водлуг	

Де	О	Попрекъ
Дела	Обаполь	Попоуд
Для (дла, длѣ)	Около	Посеред
До	Окромъ	Послѣ (после, послѣ)
Дѣла (дѣла, дилѣ)	Окромѣи	Посрѣд
За	Опослѣ (опослѣ)	Посрѣда
Зе	Опроче (опрочѣ)	Пооузли
Заради	Отъ (ото, отъ, от, одъ, одо)	Пре
Звыше	Паче	Предъ (предо, пред, прѣдъ, прѣд, прад, прадъ, пряд, ргид)
Зниже (изниже, исниже)	Первей (перъвей, первѣи)	Презъ (през, прѣзь, презь, праз)
Зъ (зь, з, зо, зу)	Передъ (передь, перед, гѣред, пѣрьдъ)	Przi
Сизе	Переже (пережѣ)	При (прі, пры)
Изъ (изь, из, изо, исзо, и !)	Пережь	Про
Икъ (ик)	По	Промежи (промежы, промеж)
Ись (ись, ис, исо)	Поверхъ (поверхь)	Промежу
Коло	Повыше (повише)	Противко (противкоу, противьку)
Конецъ (конец)	Подле (подлѣ, подли, поудли, подлі, подла, подьли)	Противу
Кромѣ (кромъ, кгом, кромѣ)	Подлугъ (подлоугъ, подлоуг, подлогъ, подьлоуг, подьлугъ, подлугу, подлуг, подлюг, подлагъ, podlugh)	Противъ (протівъ, противь, против)
Къ (к, ко, къ, кг, кы)	Подъ (под, поуд, подь, роth, rod, подо)	Прѣжде
Коу	Помеже	Ради (рады, раді)
Между	Понадъ	Разве (развѣ)
Межи (межі, меже, меж, мѣжи, межы)	Пониже (пониж, понизше)	Сквозе
Межоу (межю)	Поперекъ (поперекъ, пуперекъ)	Скузѣ
Мимо (мымо)	Ро Ролюуне	Срѣдъ
Мѣсто (mesto)		Съ (съ, с, со си)
На		Оу (у)
Надъ (надо, над)		Увъ (ув, оув, оуво, ов)
Напротивкоу (napretiwku)		Черезъ (черезь, через, чересь, чересь, черес, черѣсь)
Напротиву		Чрѣсь
Напротивъ		
Нижей (ниже, нижь, ниж)		

У системі прийменників староукраїнської мови кількісно переважають вторинні (похідні) (див. Табл. 2), хоча, за статистичними даними СУМ¹⁴⁻¹⁵, первинні (непохідні) прийменники вживалися в пам'ятках значно частіше. Загалом у XIV–XV ст. староукраїнська мова мала розвинену прийменникову систему, успадковану головно з праслов'янської [Бевзенко 1960, с. 388; Гумецька 1960, с. 37; Гумецька 1961, с. 42].

Таблиця 2

Прийменники XIV–XV ст.

Непохідні прийменники (за СУМ ¹⁴⁻¹⁵)	Похідні прийменники (за СУМ ¹⁴⁻¹⁵)
без, въ, до, за, зе, зъ, изе, изь, икъ, ись, къ, коу, на, надъ, о, отъ, передъ, по, подъ, пре, предъ, ргзі, при, про, съ, оу, увъ	близ, близко, вгору, вдоложь, верхъ, вниз, водле, водлуг, въ верхъ, вѣмѣсто, выше, дела, для, дѣла, заради, звыше, ниже, коло, конецъ, кромѣ, между, межи, межю, мимо, мѣсто, напотивкоу, напотиву, напотивъ, нижей,

	обаполь, около, окромъ, окромѣи, опослѣ, опроче, паче, первой, переже, пережь, поверхъ, повыше, подле, подлугъ, помеже, понадъ, пониже, поперекъ, попрекъ, попоуд, посеред, послѣ, посрѣд, посрѣда, пооузли, презъ, промежи, промежу, противко, противу, противъ, прѣжде, ради, разве, сквозе, скузѣ, срѣдь, черезъ, чрѣсь
--	--

Прийменникову систему досліджуваного періоду формують також запозичення, зокрема зі старопольської мови (*водле, водлуг, ze, пережь* ‘через (що), внаслідок (чого)’, *подлугъ, противко*), старопольської та старочеської мов (*коу, напотивкоу, обаполь, rzi*), молдавської мови (*де* ‘з, із’, *дела*), а також церковнослов’янізми (*близ, дѣла, между, паче* ‘без (чого), всупереч (чому)’, *посрѣд, посрѣда, предъ, презъ* ‘через (кого), вказує на посередника дії’, *сквозе* ‘крізь’, *скузѣ* ‘крізь’, *срѣдь, чрѣсь*). Наведені вище мовні одиниці не закріпилися в українській мові. Це підтверджує думку про те, що система українських прийменників формувалася загалом за допомогою внутрішніх ресурсів української мови.

Староукраїнські прийменники зазвичай виражають просторові та об’єктні відношення (див. Табл. 3). Однак, окрім указаних вище, фіксуємо в СУМ¹⁴⁻¹⁵ ще й такі відношення: модальні, часові, причини, мети, означальні та кількісні. До того ж виявлено відношення, притаманні лише певному прийменнику. Наприклад, прийменник *безъ* виражав умовно-часові відношення, *за* – відношення належності, *на* – відношення замісництва й обміну, *о* – міри і ступеня, *подъ* – обставинні, *при* – умови, *оу, увъ* – об’єктно-просторові.

Таблиця 3

Семантико-граматичні відношення прийменників XIV–XV ст.

Відношення	Прийменники (за СУМ ¹⁴⁻¹⁵)
Просторові	близ, близко, вгору, вдоложь, верхъ, вниз, въ, въ верхъ, выше, де, дела, до, за, звыше, зниже, зъ, изъ, икъ, ись, коло, конецъ, коу, къ, между, межи, мимо, на, надъ, нижей, обаполь, около, отъ, передъ, по, поверхъ, повыше, подле, подъ, помеже, понадъ, пониже, поперекъ, ро ро̀ловуне, попрекъ, попоуд, посеред, посрѣд, посрѣда, пооузли, предъ, презъ, при, промежи, противко, противъ, срѣдь, съ, оу
Об’єктні	без, въ, вѣмѣсто, выше, до, за, зъ, изе, изъ, икъ, ись, кромѣ, коу, къ, межи, межоу, мимо, мѣсто, на, надъ, напотивкоу, напотиву, напотивъ, о, окромъ, окромѣи, опроче, отъ, паче, первой, передъ, переже, по, подле, подлугъ, подъ, послѣ, предъ, презъ, rzi, при, про, промежи, промежу, противко, противу, противъ, развѣ, сквозе, скузѣ, съ, оу, увъ, черезъ
Модальні	без, водле, водлуг, въ, до, за, ze, зъ, изъ, ись, коу, къ, на, о, отъ, по, подле, подлугъ, подъ, послѣ, предъ, презъ, при, съ, оу, увъ, черезъ
Часові	въ, до, за, зъ, къ, межи, на, около, опослѣ, отъ, передъ, по, подъ, послѣ, предъ, презъ, при, прѣжде, съ, оу, черезъ
Причини	для, дѣла, за, заради, зъ, изъ, на, передъ, пережь, по, презъ,

	про, ради, съ, оу, черезъ
Мети	въ, для, до, дѣла, за, коу, къ, на, по, пре, про, ради, съ, оу
Означальні	до, за, зъ, изъ, исъ, къ, на, о, отъ, подъ, при, съ, оу
Кількісні	безъ, въ, выше, за, зъ, на, о, отъ, по, оу, черезъ

Первинні прийменники є переважно багатозначними, тобто мають розгалужену семантичну структуру. Доречним прикладом є розвинена семантична структура первинного прийменника *безъ* (див. Табл. 4). Поєднуючись із родовим та знахідним відмінками, він виражає 5 типів семантико-граматичних відношень: модальні, умовно-часові, кількісні, та означальні (СУМ¹⁴⁻¹⁵ I, с. 89–90). Порівняння семантики прийменника *безъ* у різних часових періодах засвідчує тенденцію до розширення його функціонування. Загалом таку особливість спостерігаємо серед багатьох непохідних і похідних прийменників.

Таблиця 4

Семантика прийменника БЕЗЪ

Прийменник БЕЗЪ (за СУМ ¹⁴⁻¹⁵)	Прийменник БЕЗЪ (за СУМ ¹⁶⁻¹⁷)
3 родовим відмінком	
<p>1. Виражає модальні відношення (‘безъ’): то дали есмо ему на вѣки на вечный без всакого подвиженя до его живота</p> <p>2. Виражає умовно-часові відношення (‘безъ’): слоу(ж)бнікъ не има(т) нико(г) габа(т) бе(з) пріказанія соуда его</p> <p>3. Виражає кількісні відношення (‘безъ’): мы винъны девеносто копъ бе(з) копы</p> <p>4. Виражає об’єктні відношення (‘безъ’): посоль при(и)деть бе(з) листа</p> <p>5. Виражає означальні відношення (‘безъ’): хто бортное древо зрубить бе(з) пчо(л) <i>Безъ того – виражає приєднання до чого, доповнення, вказує на наявність чого-небудь поруч з іншим, подібним до нього</i> (‘крім, зверх, до того’): имаю(т) на(м) заплатити [...] а без то(г) еще оузри(т) казнь</p>	<p>1. Виражає модальні відношення <i>а) у сполученні з абстрактними іменниками характеризує спосіб дії:</i> поплатити хочю тое все бе(з) про(с)бы</p> <p>2. Виражає умовно-часові відношення (‘безъ’): всадити бе(з) воли воротного</p> <p>3. Виражає кількісні відношення <i>а) у сполученні з кількісним числівником вказує на кількість, яка недостає до потрібної</i> (‘безъ’): винен [...] чотыриста золотых, без двадцати золотых <i>б) у сполученні з іменниками личба, мѣра, число вказує на велику кількість когось або чогось:</i> несли тамъ без мѣры</p> <p>4. Виражає об’єктні відношення <i>а) вказує на відсутність кого, чого-небудь</i> (‘безъ’): ездити безъ старосты <i>б) вживається при виділенні чогось із однотипних предметів</i> (‘за винятком, крім’): повинно битъ дванадцять байраковъ, без малих байрачковъ</p> <p>5. Виражає означальні відношення <i>а) вказує на відсутність якоїсь ознаки, властивості при характеристиках осіб чи предметів</i> (‘безъ’): шата новаа адамашковаа черленаа без брамов</p> <p>6. Часові відношення <i>а) вказує на відрізок часу, протягом якого відбувається дія</i> (‘протягом</p>

	(чого)'): до того дрыва за килка миль без дня возили есмо
Зі знахідним відмінком	
<p>1. Виражає об'єктні відношення а) вказує на посередника дії ('через'): <i>бе(з) слажебніка имаю(т) быти зазваны</i></p>	<p>1. Причинові відношення а) вказує на причину, яка викликала дію ('через (що), у зв'язку (з чим)'): <i>безъ зло(ст) свою сталиса дикій и пустый виногра(д) и(х)</i></p> <p>2. Часові відношення а) вказує на відрізок часу, протягом якого відбулася чи відбуватиметься дія ('протягом (чого)'): <i>штѣрмовали до него безъ часъ не малій</i></p>

На відміну від первинних, вторинні прийменники використовуються для оформлення переважно одного (рідше двох чи більше) виду смислових зв'язків між словами, проте вони теж мають тенденцію до розвитку семантичної структури (див. Табл. 5). Наприклад, прийменник *верхъ* у XIV–XV ст. виражає лише просторові відношення, вказуючи на напрям дії (з родовим відмінком іменника), у XVI–XVII ст. виражає два типи відношень (просторові та об'єктні) і поєднується із двома відмінками – родовим та давальним (СУМ¹⁴⁻¹⁵ I, с. 167). Отож прийменникова системи української мови постійно перебуває в динаміці, зазнаючи кількісних та якісних змін.

Таблиця 5

Семантика прийменника ВЕРХЪ

Прийменник ВЕРХЪ (за СУМ ¹⁴⁻¹⁵)	Прийменник ВЕРХЪ (за СУМ ¹⁶⁻¹⁷)
З родовим відмінком	
<p>1. Просторові відношення вказує на напрям дії ('поверх, вище'): <i>повела нас пани Василеваа верхъ речки</i></p>	<p>1. Просторові відношення а) вказує на місцезнаходження чогось ('поверх, вище'): <i>а петро емѣ записѣеть павлови ролѣ каба(л)цѣвъ два еде(н) на клинѣ а дрыгы(и) (!) вер(х) села</i> б) вказує на напрям ('поверх, вище'): <i>штѣ тых дѣбовъ верхъ леса и речки черезъ лиць</i></p> <p>2. Об'єктні відношення вказує на особу, на яку спрямована дія ('на'): <i>кладеть верѣхъ нас</i></p>
З давальним відмінком	
	<p>1. Об'єктні відношення вказує на зверхність чого-небудь над чимось ('над, понад'): <i>имайте плудъ вашъ на свѣтусть, чомъ сесе есть верхъ пожиткови вѣчному</i></p>

На основі СУМ¹⁴⁻¹⁵ можна також розглянути питання міжчастиномовних омонімічних зв'язків, наприклад *навсрхъ*¹ (прислівник) і *навсрхъ*² (прийменник).

Ю. Шевельов так визначив роль прийменників у мові: «Система відмінків забезпечує виявлення багатьох ходів і відтінків мислення. Але понад системою відмінків існує ще, сказати б, надбудова, що дає дальші розгалуження й паростки, які реалізують дальші відтінки значення. Такою прибудовою чи надбудовою до відмінків є система прийменників» [Шерех 1951, с. 211].

Отже, на матеріалі «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» змодельовано прийменникову систему цього періоду, виокремлено певні загальні тенденції її функціонування та розвитку (розширення функціонування та семантики, варіантність, формування за допомогою внутрішніх ресурсів мови).

Такий комплексний опис стає ґрунтовною основою для подальших розвідок із граматики й семантики прийменника в наступних часових відрізках, зокрема сприяє відтворенню прийменникової системи української мови XVI–XVII ст. та слугує необхідним базовим компонентом прикладних завдань у галузі історичної української лексикографії.

ЛІТЕРАТУРА

- Бевзенко, С. П. (1960). *Історична морфологія української мови*. Ужгород, 416 с.
- Гнатюк, Г. М. (1965). Про принципи розробки прийменників у Словнику української мови. [In:] *Дослідження з лексикології та лексикографії*. Київ, с. 70–87.
- Гумецька, Л. Л. (1960). Первинні прийменники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV–XV ст. [In:] *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, т. III, с. 37–51.
- Гумецька, Л. Л. (1961). Вторинні прийменники і їх синтаксичні функції в українських грамотах XIV–XV ст. [In:] *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, т. IV, с. 42–51.
- Шерех, Ю. (1951). *Нарис сучасної української літературної мови*. Мюнхен, 402 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Срезнев. – Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. У 3 т. Санкт-Петербургъ, 1893–1912.
- СУМ^{14–15} – *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* У 2 т. Київ, 1977–1978.
- СУМ^{16–17} – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* У 28-ми вип. Львів, 1994–2010, вип. 1–15.
- Тимч. – Тимченко, Є. *Історичний словник українського языка*. Харків ; Київ, 1930–1932, зош. 1–2 (А–Ж).

Подано до редакції 16.10.2020 року
Прийнято до друку 14.11.2020 року